

KADE

151. „Ega seda ükski ristihing või ära kannatada, et teisel inimesel kah midagi on!” (L, Ii, Ir, Pr, V) — „kohe ta kurat jääb kadedaks tema üle” (Pr, V), hakkab kaaslast „kadedama” = ka’d’stöm (Ii, Ir) ~ kad’ikšöm (Kr, V), ta on üldse teisest hirmsasti „sisse võetud” (Kr), s.t. niivõrd pahatahtlik, ei ei salli ligimest silma otsas Eks selline inimene olegi siis kade = ka’d (lvÜ), kelle iseloomnistuseks esiteti juba äsja (§ 150) paar lookest (S. 129). Ja ega ainult inimene, isegi loomest teatakse, et susi olevat väga kade: ta murdvat enam maha, kui jõudvat süüa ära (Ii Lnb 290, Ir, Kr).

Kadeduse motiiv iseendast on üsna üldinimlik ja baseerub psüholoogiliselt meie egotsentrilisel suhtumisel muisse: *nagu mina ise — nõnda ka muud*, ja kuna mina ise ei taha harilikult teisele hääd, siis kardan teisest sedasama endagi kohta. Inimene paneb juba endast tähele, et suuga kiidab, südamega aga neab, ja kardab samasugust kahemeelsust teistegi poolt, — sellest tekib kahtlus öeldavate sõnade otsekoheses tähenduses ja ehtsuses, hakatakse oletama hoopis vastupidist mõtet ja tembeldetakse siis vormiliselt õnnitelevad kiidusõnad sisuliselt kadedada pahatahtluseks ja õnnetuse taoteluks. Seejuures ühendetakse üksteisega vastastiku põhjuse ja järelduse vahekorda sellised nähted, mis väliselt juhtumisi satuvad küll ühte või järgnevad üksteisele, kuid sisemiselt on siiski täitsa sidemeta. Näit. juhtutakse hoomama kummalist kontrasti sõnas ja sündmuses, et laps jääb haigeks imelikult just pärast seda, kui keegi kiitnud tend ilusaks ja terveks, või et tõhk murrab palju kanapoegi, kuna just enne seda keegi imetelnud otse nende paljust (vt. jutustusi § 152), — noh, siis hakatakse otsima ka kausaaliteeti sellises sündmuse käigus ja oletatakse õnnetuse põhjuseks esimese hooga kohe silmatorkavat võõra inimese kadedat sõnamist, silmamist ja kas või ainult salajas pahasoovimistki (kui aga juhtub vastupidi: laps ei jää haigeks, olgugi et tend on kiidetud küll, — ka siis on ju asi klaar: kiitja polnud kahekeelne, pahatahtlik, ergo, sellisel korral pole lihtsalt tegemistki kadedaga). Ning nõnda areneb umbusust teiste vastu avar ebausuu maailm täis kujutelmi ja jutustusi kadedast.

Vaadeldgem nüüd kõigepäält kadedada terminoloogiat liivis. Juba SjWied (LWb) noteerib: kad ‘Neid, Missgunst’ (küllap esinend ka SjWied päevil adjektiivses tähenduses nagu nüüdki), kad kivzab seda ‘er ist voll Neid’; *kadd (tärnikesega Wiedemann märgib ära sõnad, millede ette ta vastutada ei tea, kas need on tõesti rahvapärased või ainult Sjögreni ja selle töökaaslase Prinzi tuletet), pr. kaddöb ‘neiden, beneiden’ (arvatavasti ainult kunstlikult tuletet verb); *kadikš ‘kränken, neidisch sein’; *kadikšt ‘beneiden’ (kahtlane tuletis); kadli, pl. kadlist ‘neidisch’; *kadst, pr. kadstöb ‘beneiden, hassen’, noteeritud ka NB Salatsi liivis: jera kadst, pr. kadstüb ‘verdammen’; *kadstöks ‘Neid’; kötšt (lvI) ~ kätšt (lvL) ‘hassen, beneiden’; kötštöks (kätštöks) ‘Neid, Hass’. — Tänapäeva liivis üldtuttavad on substantiiv ka’d, adjektiiv ka’dli ja verbid ka’dstö, ka’d’stö ning kad’ikšö; vahel öeldakse veel kadenik = ka’dnika (Ii, Ir) (harukorral öeldakse kadedada puhul ka tige = ti’g (Ii). Sellest sõnast kuradi puhul vt. § 120 ja 139, LRU II 153 ja 235).

Omakeelse „kadedada” kõrval SjWied (LWb) noteerib juba läti-saksa kultuurilist mõjutust osutava lainsõna nīd ‘Neid’; nīd: nīdöb ‘hassen, beneiden, läugnen’, vrđl. lt nīdēt ‘einander hassen, in Feindschaft leben’ etc. ja naidš ‘feindliche Gesinnung, Zwietracht, Hass, Feindschaft’ (ME — säälsamas hulk sõnavasteid indoeuroopa keeltest, mis näitavad mõiste semantilist arengut). Tänapäeva liivis esineb verb nīd’ö ‘kadet-seda, vainelda, kiusata, rikkuda’ (Ii, Ir, Kr, Pr). — Teise lainsõna SjWied (LWb) tunneb veel: giñt: giñtöb ‘beneiden, hassen, vertilgen’; giñtöd sād ‘verschwinden’; giñtimi ‘Neid, Vergehen, Untergang’ — vrđl. lt ġinst — ġint ‘zu Grunde gehen, ein Bettler werden, verderben, verschmachten’ (ME). Praeguses liivis verb giñt’ö tähendab päämiselt ‘rikkuda, hukutada, tigetseda, kiusata’ (Ii, Ir).

Kolmandat lainsõna SjWied veel ei noteerigi, kuid vahepääl liivi keele lätistumine on edenend nii ruttu, et tänapäev esineb juba õige tihti ja mitmeti: sko’ig (Ii, Sr, Kr, Pr) ~ skoud’öz (Ii, Ir) ~ skoutš (Sr, Ir, Kr) < lt skauģis ‘der Neider, der Missgünstige, der Feind’ (Ulm); skoud’ig (Ii, Sr, Ir, Pr) < lt skaudigs ‘neidisch, missgünstig, gehässig’ (Ulm); skoudnika (Pr) < lt skaudnieks; verb, skoigö (Kr, V) ~ skoužö (Ii, Ir, Pr) ~ skoudö (Ir, Pr) < lt skaudēt ‘neiden, missgünstig sein ~ skaust ‘neiden, missgönnen, anfeinden, durch Neid schädigen’, ld skauditi ‘Schmerz bereiten’ (Ulm).

Mõni inimene on juba sündimisest saadik nii kade, et ta ei salli üldse, et teisel ka midagi oleks (Pr). Kadedaks saavat laps, keda ema on imetand kolm suur-reedet järgemööda (Kr, V) (vrđl. § 89, LRU II 18: selline näeb surnuid. Vt. ka võlu puhul § 176 ja 177). Ka äramagatud laps on kade: kui ema läheb külla ja magab sääļ ööd, kuna rinnalaps on kodus ega saa öösel imeda, — kui siis ema teisel päeval imetab lapsele seda äramagatud piima, siis laps „jääb” kadedaks (Kr).

152. Kade on niivõrd tige da südamega, et juba tema silm või sõnad tema suust üksinda võivad rikkuda teise õnne (kapitaalse uurimuse kadesuust ja -silma ühes näidetega kogu ilmast esitab Seligmann oma teoseis „Der böse Blick” (1910) ja „Die Zauberkraft des Auges und das Berufen” (1922); viimases on nimetat (lhk. 79) ka liivlaste nimi, kuid jutt on ainult liivimaalasist, s.t. endise Liivimaa kubermangu elanikest ühe 1912 a. kohtuprotsessi puhul). See on siis see tüübiline kadesuu=ka'd-sü (L, Kr, Pr) või kade-silm = ka'd-silma (Ii, Ir, Kr, Pr) ~ skoig-silma (Pr), mõnikord öeldakse isegi kadesitt = ka'd-sita (Pr), teinekord taas halb silm = slikt'(i)-silma (Kr, V), eihüva silm= äbjöva-silma (Pr), kuradi-silm = kure-silma (Pr) ja sagedasti haige silm = ruja-silma (Ir, Pr, V — vrld. kuradinimetust ruja § 120, LRU II 153). Saarimaa kirjutab isegi naiselik silm = naizlik silma (Pr), kuid tõenäolikumalt pole siin tegu naise mõistega, vaid lainuga lätist, mis juhib kah haiguse ideoloogiale: < lt naisligs 'schädlich, ungesund', ME; praeguses liivis ei häädetagi naizlik, vaid naislig (Pr — niisama öeldakse Dondangeni lätis) ja seletetakse, mitte silm, vaid suu olevat selline naislig — mis ütleb, see ka juhtub (Pr).

Ei võivat arvatagi mõnikord, kuis tühipaljas kadeda sõnamine võib rikkuda puha ära (L), mille tõenduseks jutustetakse näiteid tegelikust elust (vt. lisaks L Lnb 618/9 — § 150, Ir Saar — § 165).

KADESUU RIKUB LEIVAÕNNE (S. 129)

Jutustajal perenaisel endal olnud varemalt ikka väga hää leib. Säälnud aga kord tema mees jahukotiga teed mööda, keegi tuttav tulnud vastu ja küsind: „Mis sa kannad? kas surnukeha või?” — Ja sellest ajast pääle nii halb leib, nii halb leib, sa mõistad, et ei saa ega saa enam hääks. — L [114.] (vrld. unenäo-seletust: „Viljakotta omale vedama — surma omale, teisele vedama — surma teisele”. — H III 5, 230 (8) < Kihnu).

KADESUU RIKUB KAPSAÕNNE (S. 129)

Jutustaja kadund ema — olgu tal „hingearm” (vt. § 91, LRU II 24) — läind istutama kord kapsataimi põllunurgale. Teel tulnud talle vastu keegi naine ja sõnand: „Sinul on nii ilusad taimed! vast saaksin mina kah?” — Ema vastand, et tal enam ei ole. Aga sellesama kadesuu järele tulnud teisel ööl jänesed põllule ja söönd kõik taimed ära, et pole jäänd omalegi midagi. — Pr 40.

KADESUU RIKUB KANAÕNNE (S. 129)

Suvel 1921 jutustaja tütre olnud ühel kanal üheksa poega. Säälnud üks külaeit kah lauda manu kanapoegi vaatama ja löönd kaks kätt kokku: „Sa taevas, kui palju kanapoegi! kuidas neid karjatada, kuhu neid panna!” Aga samal ööl tõhk murdnud kõik kanapojukesed, — näed siis, kui kade suu sel eidel on. — Pr 41.

Kuid mõnikord kadeda sõnamine äpardub kah, ja ta kukub oma sajatamisega haledasti sisse, nagu selgub järgmisest loost.

KADESUU HUKUTAB TÛTRE LAMBA (S. 129)

Üks vanaeit, va Militš Bill, läind mööda teed ja näind, kuis hunt kiskund lambaid. Siis ta öelnud: „Las kiskugu, las! ainult kui ta mind ei kisuks! Need va Nõ'u-küla lambad, las aga kiskugu!” Kuid ligi minnes ta märgand, et pole olnudki Nõ'u-küla lammas, vaid tema enda tütre Triinu oma. Siis ta vilistand läbi hammaste ja hädaldand: „Vai Jees! või minu Triinu lammas kah otsas!” — Kr. 109.

Nagu kadesuu sõnad niisama ka teiste inimeste kade pilk või „silm” on üldse nõnda kardetav, et ei tohi näidata muile õieti mitte kui midagi: vaat et „haige silm ei lähe üle”, ja siis on kõik mokas (Ir). Sellepärast ka kui kantakse või viiakse midagi, siis peidetakse see ikka mingi sisse nii ära, et teised ei näeks, mida just nimelt viiakse; ning kui keegi tuleb vastu ja küsib, mida kannad, siis ei tohi kunagi nimetada seda asja, et — kes teab — vast kade „ei lähe üle”, vaid vastatakse harilikult ikka: ma kannan rukkõmt, mul on rukkõm kaasas (Ir, Kr, Pr). See „rukkõm” ei tähendavat õieti midagi, vaid olevat lihtsalt selline „varjamissõna” (Ir).

„RUKKÕM”

Sagedaimini seda sõna tarvitatakse küll villase riide viltimise ehk vanutamise puhul: rukkõm pidi olema nagu mingi riistapuu, millega seda vanutamist ehk „rukkõmist” toimetatakse (Ir Lnb 694 (9)). Siis saadetakse mõni laps või selline rumal, kes asja ei tea, külla või kuskile naabermajja seda rukkõm'it tooma ja keeldakse teda koledasti, ärgu ta tuues mitte ümber vaadaku; külarahvas paneb siis kotti mõne kivi või poti, teinekord isegi kassi või koera jne. ning keelab veelgi omakorda kangesti, et ei tohi vaadata; noh, tooja tuleb nüüd koju, kõik ootavad ärevil vanutamisküna man, avatakse kott, — koer või kass sees! ja siis pahandetakse toojaga, et see on vahtind siiski ümberringi, sest kuidas see rukkõm muidu kiviks muutund (Pr). Kord saadetud nõndaviisi päris täiskasvand saarlane, kel leitud kotist punane kass; kus saarlane tahtnud minna teist korda külla, hirmul, et ta tõesti ümber vaadand (Pr). Teinekord keeldakse toojat lihtsalt kotti sorida, ja kui otsija nüüd ähkides saab koormaga koju, öeldakse, et talle pole õige asi antud, viigu see tagasi, või saadetakse uude kohta otsima, kuni ta siis ise märkab, et asi pole õige, või kuni kuski talle seda naerulagina all seletatakse (Ir Lnb 694 (9)). Seletatakse ka veidi teisiti: kui on vaja vanutada kangast, siis lapsed lähevad küla mööda rukkõmt otsima ja toovad vanutajale seda; tuues laps ei tohi vaadata tagasi — muidu ta jääb kassiks või kiviks (Kr). Mõnikord tehtavat nõndasama ka õlle käärima panekul (Pr). — Vastav komme on tuttav ka Lätis (vt. DL I 134: Par rukatu. — LFKr kogudes teateid just Kuramaa Lätist. — Midagi selletaolist tuntakse ka Eestis (ülestähendus Eiseni kogust, kuid kahjuks on jäetud koopia lehekülj sääl nummerdamata!)), ja säälgi öeldakse salaasja kohta nimelt just rukums ~ rukata (verbist rukt ‘einschrumpfen, faltig werden, sich zusammenziehen, kleiner werden’, ME).

153. Muidugi otsitakse siis ka vastuabinõusid kadeda eest kaitseks. — Targad inimesed andvat rohtu, mis tegevat kõik jälle hääks (Pr). Aitavat juba seegi, kui süljata kadeda kohe silmi, siis ta ei saa rikkuda midagi (Pr Saar). Kadeda vastu kaitseks riputatakse uuele võrgule soola, mida tuuakse kotikeses randa (Kr, Pr), niisama veetakse kevadel paat esimest korda merre minnes üle kirve (Ir, Kr), kuna kade inimene sellevastu läheb suurtel pühadel jutluse aegu teiste võrkude manu, teeb kura käega kolm sõlme katkise võrgu silma pääle, — ja sellega võrgud on nõiutud nii ära, et ei püüa enam midagi (L, võrkude nõidumisest vt. veel § 165). Nagu võrke nii kadedad kahetavad ka viljapõlde ja karja; sellepärast jaaniõiti peremehed käind ikka lauldes ja leelutades ümber oma nurmede, saia ja õlut kaasas, et kadesilm ei saaks minna põldest üle (Kr, vrld. § 17, LRU I 29). Ja juba külvateski visatakse kadeda vastu kaitseks soola seemnekotti terade sekka (Kr).

Iseäranis palju kannatavad kadeda käes koduloomad. — Juba pahasooiva pilguga looma vaatlemine võib toota sellele halba (Ir Saar); mõni vanamoor ainult oma „haige silmaga” võtab põrssailt söögiisu nii ära, et neil ei lähe enam midagi sisse (Kr, Pr Saar). Samuti mõjub kadeda suu: üheainsa ütlusega ta võib panna lehma verd kusema (Ir, Pr) või ajada neile härjad selga (Pr — vt. § 165). Sageli kade nõiub ussid piima (Ii, Ir, Kr).

Looma kiitmise vastu ollakse eriti vainulikud: kui vastsündind looma keegi kiidab, siis loom läheb kindlasti raisku (V). Looma, lapse või üldse mingi asja kohta ei tohi ütelda kiituseks kunagi „ilus” = knaš, vaid pidavat ütleva eufemistlikult „mooduline” = muodig (= lt modigs ‘komisch, sonderbar, eigentümlich’, ME); kui öeldakse „ilus”, siis loom ei kosu (V, Kl Saar). Karja kevadisel väljalaskmisel riputatakse soola leiba karjarajale, „et kadesilm ei läheks üle loomade” (Kr). Jaanipihelgad s.t. jaaniõhtul murtud pihelgaurvad hoitakse alal ja antakse talvel lehmele sisse: need on kadesilma vastu, siis see ei saa lehmele enam midagi teha (Kr). Niisama väga hää rohi kadeda vastu on pärgelpask ehk „kuradisitt” (vt. § 119, LRU II 149), aga kõige parem muidugi on, kui saadakse anda loomele sisse ärakahetaja enda küljest midagi, kas riidetükk või mingi muu asi, või kui mitte muud, siis vähemalt liiva tema jalajälgest, — siis kõik on jälle hästi, saab taas piima ja võid, siga sööb uuesti palju jne. (Kr).

Kadeda teoks peetakse ka piima venimist. — Kui kade silm läheb piimast üle, siis piim venib = sēmd’a vjenub (Sr, Pr, V): ta oleks nagu hapu, aga pole kah, on selline libe ega kõlba süüa (Pr) ja venib nii, et ei saa lusikaga kättegi (V). Selle vastu tuntakse mitut abinõu: 1) loetakse vanast lauluraamatust teatud kolm värssi piima pääle (Pr); 2) kohe pääle lüpsmist viiakse kõik piimanõud sigade ette, kes reostavad need siis nõnda ära, et pese end pärast kas haigeiks (V); 3) pannakse elus vasikas ahju (V); 4) keedetakse surnupäid kotiga katlas, need pääd kaevatakse salaja haudest välja; kord üks tüdruk pole teadnud, mida keedetakse, ja vaadand kotti, — surnupääd olnud sees! (V). — Piimaga ollakse üldse nii ettevaatlikud, et kunagi ei anta võõrale rõõska piima, ilma et ei oleks visatud sinna sisse kas või ivakestki soola, — sool kaitsvat kahetuse vastu (Pr). Ja ega seda asjata tehta: muidu need kuradisellid rikuksid ka kõik meie piima ja karja (Pr). Näed, Pitrõg-külas kõik teavad jutustada, et üks vanaeit Loviz olnud kade,

mille all kannatand kogu küla kari, kuni keegi kaugelt tark õpetand vastuabinõusid (Pr [5°] = S. 129). Kadedad pandud nõiaasja kohtlemist vt. § 160.

154. Nagu loomele niisama hädaohtlik kadedad pilk ja sõna on ka inimesile, eriti veel hällilastele. — Pisukene laps ja lehma piim, see on kõik üht moodi: neid mõlemaid peab hoidma muude eest, et keegi ei näeks, — need kardavad halba silma ja halba suud (Kr). Väikseid lapsi ei näidatagi häämeelega võõraile; iseäranis reedel sündind inimene võib toota lapsele kergesti kahju (Kl Saar). Kadesuu ja kadesilma pärast ei tohi last enne ristimist muile üldse näidata (Kr, Pr, V). Kunagi ei tohi ka kiita last terveks ega priskeks, — siis laps jääb kõhnaks (Pr, Kl Saar). Kadedad kaitseks pannakse lapsele pää alla raamat s.t. piibel (Kl Saar). Kui kade on teind lapsele halba, siis katsutakse saada midagi kadedad riideist ja anda seda lapsele sisse (Kl Saar). Kadedad vastu võetakse ka künnise alt liiva, pannakse vette, pestakse last ja antakse sisse juua, — siis laps saab jälle häaks, või võetakse taas kadedad inimese küljest midagi või tema jälgest natuke liiva, — see on kõige parem (Kr). Kui kuulatakse, et kade inimene midagi nagu ütles lapse, eriti veel ristimata lapse puhul, siis peab talle tasakesi vastu ütleva, et tema ei kuule: „Sulle endale, va krõntsel!” (siis öeldakse nimi — Peeter või mõni muu); nõnda tuleb kolm korda ütelda; võib ütelda ka mõne looma pääle, kuid vastama peab, et olgu sul endal või mõnel muul nõnda, nagu sa soovisid lapsele; just nõndasama tuleb ütelda vastu „sulle endale!” ka siis, kui keegi vaatab last kadedad silmaga (Kr). Mõnikord sellised va vanad nõiamoorid tulevad tuppa, näevad, et on häll toas, lähevad hälli manu, vaatavad lapse pääle, mitte üht sõnakest pole kuulda, kui nad vast vagusi ütlevadki, — noh, ja mis häda siis lapsele, kui hälli juures juhtub olema parajasti mõni jõmpsigas, kes ei mõista öelda kadedale midagi vastu! ometi, kui teatakse, kes on käind, küllap siis osatakse ka arstida, ja suur inimene vastab vanamoorile kohe: „Sulle endale, va Annõ (või mõni muu nimi!)” (Kr).

Võõras võivat ka nutma panna lapse: tuleb tuppa, ütlev ainult: „Oi, teil väike lapsuke kah! nii vagusi teine, et põrmugi ei kuule!” — ja sa näed, laps hakkab nutma ühe päeva pärast, hakkab nutma, nii et... (Kr). Vanasti olnud selliseid inimesi küllalt, kes pannud lapsed nutma, võtnud une ära ja mida puha (Pr). On paha inimene viind lapse une, siis öeldakse talle kohates: „Anna meie lapse uni tagasi!” (Kl Saar). Ja kui kade paneb lapse nutma, siis võetakse ta jalajälgest liiva ja pestakse selle veega last, — laps saab jälle terveks (Kr), või võetakse kahetajalt sala mingi asi, kas sukk või muud, kõrvetetakse seda ja antakse lapsele, nii et suits läheks sõõrmeisse (Kl Saar). Lapse nutma kahetamisest teatakse „tõesti sündind” lugugi jutustada.

KADESUU SÕNAB LAPSE NUTMA (S. 129)

Ühel naisel pisikene ristimata laps magand rahulikult hällis. Üks võõras mees istund toas ja jutelnud. Korra laps natuke nagu häälitseid, ja ema läind imetama teda. Siis see võõras mees imestand: „Mis, teil pisikene laps kah? Nii vagusi magab teine, et mitte sugugi ei tea, et toas ka laps on!” Aga õhtul kella kuue paigu laps hakand nutma ja nii ta nutnud igal õhtul kella kuue aegu, kuni ta arstitud taas terveks. — Vaat seda see mees teind oma kadedad suuga. — Kr 172.

Pääle lapse kahetamise kardetakse kadedad eriti veel pulmas. Juba SjWied (LGr 370) kirjutab, et pruudi veimevakk tuuakse koju öösel, sellepärast et „haige silm ei läheks üle” (V). Samal põhjusel pandud varemalt alati ka pruudi suu ette laulatussõidul suurätt (Pr). Isamees ehk „suurvedaja” aita pruudi järele minnes teind mõõgaga risti uksele ja naised laulnud sääljuures, et kade läheks kolmeks, resp. üheksaks tükiks (L Lnb 653). Harilikult aga täiskasvanud oskavad juba paremini kaitsta end kahetuse vastu ja paraliseerida oma vastusega kadesuu sõnade halva mõju, nagu selgub järgmisest, näitena jutustet loost.

PIPART JUUSTE KAHETAJA KEELELE (S. 129)

Kord Kuolka rannavalvurite päälikul olnud väga ilus tütar peaaegu põlvini pikkade juustega. Pühapäeviti ta käind ikka ka teiste tüdrukute seas. Sääl kord üks naine öelnud: „Või, kui ilusad ja suured juuksed sul on!” Kohe preili vastand: „Mineval aastal mul olid veelgi suuremad juuksed, aga pipart sulle keelele, kes sa kõik selle kahetad ja raiud ära!” — Vaat saksad ju teavad, kuis vastata! — Pr 76.